

ԱՐՓԻՆԵ ԲԱԲԼՈՒՄՑԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ ՀՑԹԻ

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԸՆԹԱՑՔԸ ԵՎ
ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ ԽԱՐԱԲԵՐԴԻ ՆԱՀԱՆԳՈՒՄ

Խարբերդի նահանգը, որպես Օսմանյան կայսրության վարչական միավոր, կազմավորվել է 1879–1880 թթ.: Նահանգն անվանվել է Մամուրեթ-ուլ-Ազիզ՝ համանուն կենտրոնով: 1888 թ. նահանգին միացվեց շուրջ 500 փոքր դյուզերից բաղկացած Դերսիմը¹: Վերջինս լեռնոտ տարածք էր՝ բնակեցված հիմնականում քրդերով: Տարբեր վերաձևումներից հետո նահանգի տարածքը XX դարի սկզբին կազմեց 37.800 կմ²: Այն բաղկացած էր երեք գավառներից՝ Խարբերդ, Դերսիմ, Մալաթիա, մեկ տասնյակից ավել գավառակներից և 2.443 գյուղերից²:

Դեռևս XVI–XVIII դարերում տարածքի բազմաթիվ գյուղեր հայաթափվել էին, թեև XIX դարի վերջին դեռևս պահպանում էին իրենց հայկական անվանումները: 1890-ական թթ. համիդյան ջարդերի հետևանքով ևս հայաթափվում են բազմաթիվ գյուղեր: XIX դարի վերջին Մալաթիայի, Դերսիմի գավառներին, Ակնի, Արաբկիրի գավառակներին կցված ու նախկինում որպես հայաբնակ հիշատակվող շատ գյուղեր XX դարի սկզբին արդեն թուրքաբնակ կամ քրդաբնակ էին: Նախորդ դարերում սկսված նահանգի հայաթափումն ավարտվեց 1915–1922 թթ. իրականացված Հայոց ցեղասպանության հետևանքով: Նախկինում նահանգի բնակչության զգալի մասը կազմող Հայոթյան հիմնական մասը բնաջնջվեց, իսկ ցեղասպանությունը վերապրած խարբերդահայերը բնակություն հաստատեցին տարբեր երկրներում:

¹ Krikorian M., Armenians in the Service of the Ottoman Empire 1860–1908, London, 1977, p. 39–40.

² Hewsen R., Armenia, A Historical Atlas, Chicago and London, 2001, p. 196.

Ստորև անդրադարձ է կատարվում ինքնակազմի նախնական Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբից հայ բնակչության նկատմամբ իրականացված ցեղասպանության քաղաքականության դրսևորումներին: Մի քանի բնակավայրերի հայության կորուստների օրինակով փորձել ենք մոտավոր կերպով հաշվարկել ինքնակազմի նախնական հայության մարդկային կորստի չափը, անդրադարձ է կատարվել նաև նախնական տարածքում արձանագրված բռնի մահացնականացման դեպքերին:

Կ. Պոլսի պատրիարքարանի կողմից 1912 թ. կազմված վիճակագրության համաձայն՝ ինքնակազմի նախնական ապրում էր 168.000 հայ³: Պատրիարքարանի տվյալների մեջ ներառված էր Մալաթիայի հարավային հատվածի հայության թիվը: Հայկական հարցի վերաբերյալ կապակցությամբ Ապահովաց հանձնաժողովի կողմից պատրաստած վիճակագրական ցուցակի տվյալներով՝ նախնական հայ բնակչության թիվը 204.000 էր, որն ըստ թեմական վիճակների բաշխվում էր հետևյալ կերպ. ինքնակազմի գավառ՝ 128.000, Մալաթիայի գավառ՝ 36.000, Դերսիմի գավառ՝ 40.000⁴: Այս տվյալների հիմքը պատրիարքարանի նույն 1912 թ. վիճակագրությունն է: Պատրիարքարանի արդեն 1913-1914 թթ. վիճակագրության համաձայն՝ ինքնակազմի բնակվող հայերի թիվը նշվում է 124.289, որից ինքնակազմի գավառում՝ 68.877, Մալաթիայի գավառում՝ 38.705, Դերսիմի գավառում՝ 16.707 հայ⁵: Թեոդիկի և Գևորգյան-Փարուզյանի 1913-1914 թթ. պատրիարքարանի անցկացրած մարդահամարի ցուցակների քննությունը ցույց է տալիս, որ սփյուռքահայ ուսումնասիրողների կողմից բերվող ինքնակազմի հայաբնակ բնակավայրերի ցուցակները թերի են և չեն ներկայացնում նախնական հայ բնակչության իրական թիվը: Մեկ այլ

³ «Արարատ», Եջմիածին, 1914, թիւ Թ, էջ 809:

⁴ Թեոդիկ, «Ամենուն տարեցոյց», ԺՁ տարի, 1922, էջ 261:

⁵ Ke'vorkian R., Paboudjian P., Les Arméniens dans l'empire Ottoman. A la veille du Ge'nocide, Paris, 1992, p. 59.

վիճակագրության համաձայն, որը տարրեր վիճակագրությունների համադրությամբ կազմել է Բ. Եղիայանը, Խարբերդի նահանգի Հայ բնակչության թվաքանակը հաշվվում է 200.150 մարդ⁶։ Ինչևհետե, ընդունենք, որ 1915 թ. նախօրյակին նահանգում ապրում էր շուրջ 200.000 հայ. սա այն դեպքում, երբ նահանգի բազմաթիվ բնակավայրերից 1915 թ. դրությամբ հազարավոր հայեր արտագաղթել էին ԱՄՆ։ Միացյալ Նահանգներ արտագաղթածների վերաբերյալ վիճակագրական տվյալներ են բերված Ռ. Գևորգյանի ու Փ. Փաբուդյանի՝ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի 1913–1914 թթ. տվյալների հիման վրա կազմված մեծածավալ աշխատության մեջ, որի համաձայն Խարբերդի նահանգից մինչ այդ արտագաղթել էր 29.410 հայ⁷։

1914 թ. ամռանը Հայտարարված զորակոչն ընդգրկեց նաև Խարբերդի նահանգը։ Այն ժամանակ, երբ հայկական բոլոր բնակավայրերից զորակոչի տարիքի հայերը զորակոչվել էին թուրքական բանակ, Հայ բնակչությանը հրաման է արձակվում հանձնել եղած զենքն ու զինամթերքը։ Մինչդեռ 1915 թ. սկզբներից իշխանությունները բացահայտ կերպով զենք էին բաժանում մուսուլման բնակչությանը⁸։ Հայերից զենքի հավաքումը պատճառաբանվում էր Վանի «ապստամբությամբ»։ Իբր այդ արվում էր նախազգուշական նկատառումներով։ Սկզբում վստահեցնում էին, որ որևէ վտանգ չկա Խարբերդահայերի համար և սեբաստացիների ու էրզրումցիների տեղահանությունն իրականացվում է ռազմագիտական նկատառումներով։ Խարբերդում, Մեզրեում, Խարբերդի դաշտի գյուղերում, այլ վայրերում հայերը փորձում էին խուսափել ձերբակալություններից և զենք էին դնում հարևան թուրքերից ու հանձնում իշխանություններին։ Իշխանությունների ներկայացրած տվյալների համաձայն՝

⁶ Եղիայան Բ., Ժամանակակից Պատմութիւն Կաթողիկոսութեան Հայոց Կիլիկիոյ. 1914–1972, Անթիլիաս, 1975, էջ 891։

⁷ Ke'vorkian R., Paboudjian P., Les Arme'niens dans l'empire Ottoman, p. 59.

⁸ Riggs H., Days of Tragedy in Armenia: Personal Experience in Harpoot. 1915–1917, USA, 1997, p. 50.

որոշ տեղերում իրրե թե հայտնաբերվել էին նույնիսկ ռումբեր, պայթուցիկ նյութեր: Խարբերդում ամերիկյան հյուպատոս Լեսլի Դեխար տեղեկացնում էր, որ այդ ռումբերը «ոստիկանությունն է նախօրոք թաղել, որպեսզի հայերի դեմ հանցանշաններ ունենա»⁹:

Ջենք հավաքելու պատրվակով կազմակերպված խուզարկություններին զուգահեռ թուրքական իշխանությունները 1915 թ. մարտ ամսից սկսել էին բանտարկությունները: Ընդ որում՝ ձերբակալվում ու բանտարկվում էին նահանգի կյանքի տարբեր ոլորտներում աչքի ընկնող մարդիկ, որոնք իշխանությունների կողմից մեղադրվում էին կառավարության դեմ կազմակերպվող խռովության մեջ: Սա, իհարկե, բացահայտ կեղծիք էր, որն ընդգծեցին այս ամենին ականատես բազմաթիվ այլազգիներ: Ինչպես նշում էր գերմանացի քարոզիչ Յոհանես Էմանր, «այստեղի քրիստոնյաների մտքով իսկ չի անցնում ըմբոստանալ կառավարության դեմ»¹⁰:

Ձերբակալություններն առավել ակտիվացան և գավառներում տարածվեցին 1915 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին: Մայիսին Խարբերդ և Մեզրե քաղաքներում առանց որևէ պատճառաբանության ձերբակալվում են մի քանի հարյուր հեղինակավոր հայեր, այդ թվում՝ առևտրականներ, վաճառականներ, Եփրատ քուշի ուսուցիչներ: Մայիսին ձերբակալվում են նաև Ակնի, Արաբկիրի, Չմշկածագի, Չարսանճագի հայության առաջնորդները, թուրքական իշխանությունների կողմից «վտանգավոր» ճանաչված մարդիկ: Հունիսի 1-ին ձերբակալված Ակնի առաջնորդական փոխանորդը հետագա օրերին ակնեցի 30 ազդեցիկ անձանց հետ ուղարկվում է Արաբկիր, այնուհետև այս խմբին միացվում է ևս 90 հոգի: Իբրև Ակնի ապստամբ հայության

⁹ Ղևիս Լ., Սպանդի Եսհանգը. Ամերիկյան դիվանագետի զեկուցագիրը հայկական ցեղասպանության մասին. 1915-1917 թթ., Ե., 2001, էջ 101:

¹⁰ «Գերմանիան և Հայաստանը 1914-1918. Դիվանագիտական փաստաթղթերի ժողովածու», հրատարակությունը և ներածությունը դոկտոր Յոհանես Լեփսիուսի, հ. 1, Ե., 2006, էջ 82:

գլխավոր պարագլուխներ՝ Դյումուլ Մադենի առջև նրանց նավ են նստեցնում, հետո խեղդամահ անում¹¹: Իշխանություններն առանձնակի դաժանությամբ վարվեցին Մեղրեում բանտարկված նահանգի առավել հեղինակավոր անձանց և առանձնապես Եփրատ քույրի պրոֆեսորների հետ: Հունիսի 23-ի գիշերը Մեղրեի բանտից բանտարկյալների մի մեծ խմբի Տիգրանակերտ տանելու պատրվակով գաղտնի հանում են քաղաքից: Նրանց թվում էին՝ Խարրերդի հայոց առաջնորդ Պսակ վարդապետը, պրոֆեսորներ, մեծ թվով վաճառականներ: Վերջիններիս սպանում են Արղանա Մադենի մոտակայքում¹²: Սա Մեղրեից դուրս հանված և ոչնչացված առաջին մեծ խումբն էր: Հետագա օրերին Մեղրեի բանտից դուրս են հանվում հայերի բազմաթիվ խմբեր, որոնց ևս սպանում են քաղաքի շրջակայքում:

Նույնաբնույթ գործողություններ իրականացվեցին նաև Դերսիմի գավառում: Դեռ 1915 թ. մայիս-հունիս ամիսներին Չմշկածագում ձերբակալված և բանտարկված մոտ 60 մտավորականներին ու հոգևորականներին դաժան ծեծի ենթարկելուց հետո տանում են Եփրատի ուղղությամբ, սպանում և դիակները նետում գետը¹³: Այս ընթացքում արդեն սպանվել էին Չարսան-ճաղի գյուղերի՝ Բերրիում բանտարկված հայտնի գործիչները:

1915 թ. սկզբին սկսված ձերբակալությունների ալիքը հունիս ամսին համատարած բնույթ է ստանում. գրեթե միաժամանակ զինաթափվում ու սպանվում են նահանգի տարածքում ծառայության կանչված բազմաթիվ հայ զինվորներ: Զինաթափելուց հետո Խարրերդում ծառայող 13.000 հայ զինվորների տեղափոխում են Մեղրեի բանտ: Մեկ շաբաթ անց ժանդարմների խիստ հսկողության ներքո նրանք դուրս են բերվում բանտից՝ Ուրֆա տանելու պատրվակով: Այս զինվորներին սպանում են

¹¹ Թեոդիկ, Յուշարձան մահատակ հոգեւորականութեան, Ե., 1990, էջ 240:

¹² Դևիս Լ., Սպանդի մահանգը, էջ 109:

¹³ Գասպարեան Դ., Չմշկածագ եւ իր գիւղերը, Պոսթըն, 1969, էջ 398-399:

Պազը Մադենի մոտ¹⁴: Սպանված երիտասարդների մեծ մասն ամերիկյան, ֆրանսիական քոլեջների, կենտրոնական Հայկական դպրոցի աշակերտներ էին: Հետագայում նույն պատրվակով քաղաքներից դուրս են Հանվում ու սպանվում Հայերի բազմաթիվ խմբեր: 1915 թ. Հունիսի 5-ին Մալաթիայից հինգ-վեց ժամ հեռու գտնվող Ջիֆթլիկ ե Մամուրան վայրերում, սպանվում են խճուղիների շինարարության մեջ ներգրավված 1.500 մալաթիացի զինվորներ¹⁵:

Ակնհայտ էր, որ Հայերի բնաջնջմանն ուղղված գործողությունները համակարգված էին կենտրոնական իշխանության կողմից և անմիջականորեն իրագործվում էին տեղական իշխանությունների, ժանդարմների կողմից, այլապես անհնար կլիներ նման համակարգված կերպով իրականացնել այդքան մարդկանց սպանությունը: Դեռևս 1915 թ. մարտի 16-ին նահանգի կուսակալ Սաբիթ բեյը խարբերող անցնող գերմանացի փոխհյուպատոսին զրույցի ժամանակ ասել էր. «Հայերը պետք է բնաջնջվեն, նրանք հարստացել են, շատացել՝ սպառնալիք դառնալով իշխող թուրք ռասայի համար»¹⁶:

Հայ ղեկավար գործիչների, մտավորականների, հոգևորականների, զինվորների ոչնչացումից հետո, ինչը ողջ նահանգում իրագործվել է գրեթե միաժամանակ, իշխանությունները կազմակերպում են Հայ բնակչության մյուս մասի՝ կանանց, երեխաների, տարեցների բնաջնջումը: Հայտարարվում է բոլոր Հայերի տեղահանության մասին, որը խարբերդի նահանգում, բացառությամբ որոշ բնակավայրերի, իրականացվում է 1915 թ. Հունիս-Հուլիս ամիսներին: Տեղահանությունը, որը բնաջնջման պակաս դաժան մեխանիզմ է (սրանում խարբերդիները համոզվեցին, երբ նահանգի տարածքում հայտնվեցին այլ նա-

¹⁴ Bryce J. and Toynbee A., The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire. 1915-1916, New Jersey, 2000, p. 296.

¹⁵ Ալպոյաճեան Ա., Պատմութիւն Մալաթիոյ հայոց, Պէյրոս, 1961, էջ 938:

¹⁶ Parmele R., Pioneer in the Euphrates Valley, Princeton and London, 2002, p. 18.

հանգնեցին տեղահանված հայերի առաջին խմբերը), ընտրվել էր որպես առավել նպատակահարմար միջոց՝ ոչնչացնելու կանանց, երեխաներին, կենդանի մնացած սակավաթիվ տղամարդկանց: Եթե որոշ սահմանամերձ նահանգների հայության տեղահանությունը կարելի էր ինչ-որ կերպ պատճառարանել պատերազմական անհրաժեշտությամբ, ապա խարրերդի նահանգի դեպքում այդ ընդհանրապես անընդունելի է: Թուրքական իշխանությունների բերած պատրվակները անհիմն են: Այս մասին նշել է նաև Յոհաննես Լեփսիուսը. «Խարրերդի վիլայեթը ամբողջովին գուրս կը գտնուի պատերազմի թատրոն, երկրի սրտին վրայ, զօրաւոր և բարձրաբերձ լեռնաշղթաներէ շրջապատուած, որոնք Փոքր Ասիոյ ներքին մասը գրեթէ անանցանելի կը դարձնեն»¹⁷:

Հունիսի վերջերին իշխանությունները սկսում են նահանգի կենտրոնական երկու քաղաքների հայության տեղահանությունը: Հունիսի 26-ին հայտարարվում է, որ տեղահանությունը պետք է սկսվի չորս օրից: Նախ պետք է տեղահանվեն Մեղրեի, հետո նաև՝ Խարրերդի հայությունը: Հուլիսի 1-ին Մեղրեից տեղահանվում է 3.000 հայերից կազմված առաջին խումբը¹⁸: Այս խմբի տղամարդկանց սպանում են Պազը Մազենում: Քարավանի վերջին հանգրվանն էր Դեր-Ջորը:

Յուրաքանչյուր երեք-չորս օրը մեկ մի նոր խումբ էր տեղահանվում Մեղրեից, Խաբբերդից ու շրջակա գյուղերից: Հուլիսի 3-ին Մեղրեից ու Խաբբերդից տեղահանվում է ևս 3.000 հոգուց բաղկացած քարավան, որի մեջ էին նահանգի ամենահարուստ մարդկանց, պաշտոնյաների ընտանիքները, այդ թվում՝ Ֆարիկատորյանները, Խարբուլյանները, Գազանճյանները, Ջարիֆյանները և այլն: Տղամարդկանց կոտորում են Մալաթիայի մոտ, կանանց՝ քշում Դեր-Ջոր: Այս խմբից Հալեպ են

¹⁷ «Գաղտնի տեղեկագիր տոքթ. Եօհաննէս Լեփսիուսի. Հայաստանի ջարդերը», թարգմանեց՝ Միքայել Շամտանճեան, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 74:

¹⁸ Թեոդիկ, Յուշարձան մահաւտակ հոգեւորականութեան, էջ 124-125:

Հասնում 68 հոգի¹⁹, այսինքն՝ տեղահանվածների շուրջ 2.27 %-ը: Հուլիս ամսվա ընթացքում շարունակվում են տեղահանությունները Մեղրեից, չրջակա գյուղերից ու խարրերդ քաղաքից: Խարրերդ քաղաքից դուրս եկած և 3.000 հոգուց բաղկացած առաջին երեք քարավանին՝ տարագրության 15-րդ օրը միանում է Սեբաստիայից, Ակնից, Թոքաթից եկող մեկ այլ խումբ՝ ձևավորելով 18.000-ոց մի մեծ քարավան: 70-րդ օրը, երբ նրանք Հասնում են Հալեպ, խարրերդի 3.000 տարագրյալներից կենդանի էին մնացել 35 կին ու երեխա, իսկ 18.000-ոց քարավանից՝ 150 կին ու երեխա²⁰: Փաստորեն՝ Հալեպ էր Հասնել խարրերդցիների 1.16 %-ը:

1915 թ. հուլիսի 4-ից սկսվում է խարրերդ-Մեղրեի չրջանի Հայկական գյուղերի բնակիչների տեղահանությունը: Վերջիններիս քշում են դեպի Տիգրանակերտ, ապա՝ Դեր-Ջոր: Հուլիսին 3.000 հոսսեյնիկցիների անց են կացնում Եփրատը. տղամարդկանց առանձնացնում են ու գնդակահարում Մերտինից Ռուսիլա տանող ճանապարհին գտնվող մի ամայի ձորում, իսկ կանանց՝ քշում Դեր-Ջոր²¹: Հուլիսի 1-ից տեղահանվում են Բարջանճի Հայերը, որոնց քշում են դեպի Դիարբեքիր ու Մարզին²²: Նույնը կատարվում է նաև Դատեմ, Բազմաշեն, Թլկատին, Հողե և Խարրերդի դաշտի մյուս գյուղերի Հայ բնակիչների հետ: Արդյունքում՝ Հայաթափվեց ողջ խարրերդի դաշտը:

Հուլիսին կազմակերպվում է նաև խարրերդի գավառի Արաբկիր գավառակի Հայության տեղահանությունը: Մինչև տեղահանությունը Արաբկիրի 15 գյուղերում և Արաբկիր քաղաքում, Համաձայն Թեոդիկի բերած վիճակագրության, ապրում էր 2.659 տուն Հայ²³: Արաբկիր քաղաքի 2.000 տուն Հայերի կե-

¹⁹ Շիզմենեան Ա., Խարրերդ եւ իր զաւակները, Ֆրէզմոյ, 1955, էջ 466:

²⁰ Bryce J. and Toynbee A., The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, p. 295.

²¹ Տերանեան Ա., Հիւսէնիկ. Յուշեր եւ յոյզեր, Պոսթըն, 1981, էջ 90-91:

²² Ծերօն Ա., Բարջանճ գիւղ. Համայնապատում (1600-1937), Պոսթըն, 1938, էջ 247:

²³ Թեոդիկ, Յուշարձան մահատակ հոգեւորականութեան, էջ 548:

սից ավելին 1915 թ. իսլամ են ընդունում և խուսափում տարադրությունից²⁴ (նման մասսայական դավանափոխությունը եզակի դեպք էր ողջ նահանգի համար), մյուսները մեծամասամբ կանայք և երեխաներ, տարագրվում են: Նրանց մի մասը նահատակվում է Գըրգ-Կեոզ վայրում: Եղեսիայի մերձակա Գապա-Հայտար արաբական գյուղ է հասնում միայն քարավանի 1/4-ը: Այս բնակավայրում տեղի ունեցած կոտորածից ազատվում են միայն 100 հայեր: Հետագայում Արաբկիրից տեղահանվում են նաև որոշ իսլամացած հայեր: Հուլիսի 5-ին տեղահանվում է Ակ-նի հայ բնակչությունը. քաղաքում մնում են միայն իսլամ ընդունած հայերը, որոնք կազմում էին հայ բնակչության 5%-ը²⁵:

Հունիսի 15-ից, երբ արդեն կոտորվել էր Չմշկածագի տղամարդկանց հիմնական մասը, սկսվում է գավառակի հայության բռնազաղթը, որն ավարտվում է մի քանի օրերի ընթացքում: Տեղահանված կանանց, երեխաների մի մասը ջրախեղդ է արվում, մյուսներին տանում են Դեր-Ջորի ուղղությամբ: Չմշկածագի գավառակի գյուղերի հայությունը տեղահանվում է գրեթե ամբողջությամբ: Հունիսին տեղահանվել ու ոչնչացվել էին նաև Ջարսանճաղի գավառակի հայերը:

Մի փոքր այլ էր վիճակը Մալաթիայում: Այստեղի կառավարիչ Նապի բեյը հայերի նկատմամբ անհրաժեշտ խստություն չգործադրելու համար 1915 թ. մայիսի սկզբներին պաշտոնանկ էր արվել: Նրան հաջորդում է հայերի նկատմամբ անմարդկային հալածանքներ գործադրած Առայի կառավարիչը և, ի վերջո, Ռեշիա փաշան, որը հունիսի վերջերին Մալաթիա է գալիս Կոստանդնուպոլսից: Հուլիսի սկզբներին արդեն սպանված էր Մալաթիայի հայության 2/3-ը: Անպաշտպան կանանց ու որբերի խումբը տարագրվում է դեպի Դեր-Ջոր: Հունիսին տեղահանվել

²⁴ Նույն տեղում, էջ 233:

²⁵ Ակունի Ս., Միլիոն մը հայերու ջարդի ամբողջական պատմությունը, Կ. Պոլիս, 1921, էջ 175:

էին նաև Մալաթիայի Մուշովկա և Անսուր գյուղերի բնակիչները:

1915 թ. օգոստոսին խարբերգի նահանգի հայութիւնը տեղահանվել ու հիմնականում ոչնչացվել էր. յուրաքանչյուր բնակավայրից փրկվել էին սակավաթիվ մարդիկ, հիմնականում կանայք ու երեխաներ:

Խարբերդում հավաքված գաղթականները կրկին աքսորվում են: Մասսայական ձերբակալութիւններ ու տեղահանութիւն է կազմակերպվում 1915 թ. սեպտեմբերի վերջերին, ապա նաև՝ նոյեմբերին: 1916 թ. հատուկներ խարբերդցիների կարելի էր հանդիպել նահանգի հայաբնակ վայրերում, այն էլ՝ հիմնականում Մեզրե և Խարբերդ քաղաքներում: Սա կապված էր այն փաստի հետ, որ այստեղ դեռևս մարդասիրական գործունեութիւն էին իրականացնում մի քանի օտարերկրացիներ: Ինչպես ԱՄՆ հյուպատոս Լեսլի Դեկսը, այնպես էլ միսիոներներ Մարիա Յակոբսենը, Հենրի և Թեսի Ատկինսոն ամուսինները և ուրիշներ, պատերազմի սկզբից (ներառեալ խարբերդից հիմնականում հեռացան 1917 թ.) իրենց հնարավորութեան սահմաններում աջակցում էին խարբերդահայերին և այստեղ հայտնված բազմաթիվ գաղթականներին: Նրանք իրենց մոտ ապաստան էին տալիս հարյուրավոր հայերի, խնամում ու մահից փրկում բազմաթիվ որբերի: Շատ խարբերդցիների համար փրկութեան իրական ուղի դարձավ Դերսիմը: Դերսիմի քրդերի օգնութեամբ 10-15.000 հայեր փրկվում են ջարդերից: Նրանց մի մասն անցավ Կովկաս, մյուս մասը մինչև 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ի Մուզրոսի զինադադարը մնաց քրդերի մոտ, այնուհետև վերադարձավ Խարբերդ: 1919-1920 թթ. Խարբերդ և Մեզրե քաղաքներում արդեն հավաքվել էին մի քանի հազար հայեր՝ հիմնականում կանայք և որբեր: Նրանց հիմնական մասը (այդ թվում՝ շուրջ 6.000 որբեր) Խարբերդից հեռացավ 1922 թ. վերջերին: Շուրջ 2.000 հայեր (հիմնականում որբեր) 1918 թ. հավաքվել էին Մալաթիա

քաղաքում²⁶: 1922–1923 թթ. նրանք ևս հեռացան: Ինչպես Խարբերդ քաղաքը, այնպես էլ ողջ նահանգը հայաթափվեց. միայն մի քանի բնակավայրերում հատուկենտ հայեր ապրում էին:

Հանրագումարի բերելով ասվածը՝ նշենք, որ տարբեր վկայությունների համաձայն (ընդ որում՝ ինչպես տեղացիների, այնպես էլ օտարազգիների) Խարբերդի նահանգի հայ բնակչությունը ոչնչացվել է նույն մեխանիզմների կիրառմամբ, ինչպես մյուս նահանգներում: Ավելին, նահանգում իրականացված բոլոր գործողությունները լավ համակարգված էին ու ներառում էին Հայոց ցեղասպանությունը բնորոշ բոլոր գծերը: Այս առթիվ Ֆրանսիացի հրապարակախոս Հանրի Պարպին գրում է. «Տակալին թուրք մնացած վայրերում մէջ, հայ ազգաբնակչութեան ընաջնջումը աւելի կատարեալ եղած ըլլալ կը թուի, աւելի մեթոտաւոր, քան այն մարզերուն մէջ, որոնք կովկասեան սահմանագլուխին դրացի են, որովհետեւ այդ վայրերուն մէջ, դահիճները լիապէս ժամանակ ունեցած են գործելու: Խարբերդը այս մասին օրինակ մըն է»²⁷: Խարբերդի նահանգի օրինակը ցույց է տալիս, թե որքան անհիմն էր թուրքական իշխանությունների՝ նահանգի հայություն տեղահանությունը պատերազմի անհրաժեշտությամբ պատճառաբանելու փաստարկը. նահանգ, որը բավական հեռու էր պատերազմական գործողությունների շրջանից: Թուրքիայում Գերմանիայի դեսպան Վանգենհայմը ռախսականքներ Բեթման Ֆոն Հոլվեդին հղած նամակում գրում էր, որ այն բանից հետո, երբ Բ. Գուռը որոշեց արտաքսել նաև Տրապիզոնի, Մամուրեթ-ուլ-Ազիզի ու Սեբաստիայի նահանգների հայությունը, պարզ դարձավ, որ «կառավարությունը իրականում նպատակ է հետապնդում բնաջնջել հայ ցեղին թուրքական կայսրությունում»²⁸:

²⁶ Ալպոյաճեան Ա., Պատմութիւն Մալաթիոյ հայոց, էջ 956:

²⁷ Պարպի Դ., Սարսափի երկրին մէջ, Պէյրուս, 1965, էջ 63–64:

²⁸ «Գերմանիան և Հայաստանը 1914–1918. Դիվանագիտական փաստաթղթերի ժողովածու», էջ 210–211:

Ինչպես էրզրումի ու Սեբաստիայի նահանգներում, Խար-
րերդի նահանգի Հայ բնակչության հիմնական մասի տեղահա-
նությունը ևս կազմակերպվեց 1915 թ. հունիս-հուլիս ամիսնե-
րին: Նահանգի Հայությունը տարագրվեց Դիարբեքիլի, Ուրֆա-
յի ճանապարհներով: Վերջնական հանգրվանը հիմնականում
Դեր-Ջորն էր: Խարրերդի նահանգի Հայության հիմնական
սպանդարաններից էին՝ Դևե Բոյնի ձորը, Մովթ լճի շրջակայքը,
Թլաբերդը, Գյումուշ Մադենը, Մալաթիայի Իզուլի գյուղի շրջա-
կայքը, Ինտարե լեռան ստորոտը, Արղանա Մադենը, Դիարբեքի-
լը, Դեր-Ջորն:

Այն ժամանակ, երբ Խարբերդ և Մեզրե քաղաքների Հա-
յության տեղահանությունը նոր էր սկսվել, Խարրերդի նահանգի
տարածքում Հայտնվում են այլ նահանգներից տեղահանված
Հայեր: Հազարավոր Հայեր էին գալիս Հյուսիսից՝ Էրզրումից,
Երզնկայից, Սեբաստիայից, Տրապիզոնից և այլ վայրերից: Խար-
րերդի նահանգն իր դիրքի, տեղանքի շնորհիվ կարծես ընտրվել
էր որպես առավել հարմար վայր՝ Հայերին ոչնչացնելու համար:
Չհասնելով անապատներ՝ կարելի էր այստեղ ոչնչացնել առավել
շատ մարդկանց: Ականատեսի վկայությամբ՝ «Մամուրեթ-ուլ-
Ազիզը դարձել էր բոլոր Հայերի գերեզմանոց. տարբեր նահանգ-
ներից այստեղ ուղարկված և ճանապարհին չմահացած բոլոր
Հայերը գալիս էին այստեղ՝ մեռնելու»²⁹:

Եղած փաստական նյութի հիման վրա նահանգի Հայու-
թյան մարդկային կորուստների մոտավոր Հաշվարկման փորձ
կատարելով՝ տեսնում ենք, որ տեղահանությունից ու ջարդերից
փրկվել է միայն Հայության չնչին տոկոսը, իսկ Համաշխարհա-
յին պատերազմի սկզբում գորակոչված, ապա նաև՝ աշխատան-
քային գումարտակների անվան տակ Հավաքագրված տղամարդ-
կանց խմբերը կոտորվել են գրեթե ամբողջությամբ:

²⁹ "United States Official Records on the Armenian Genocide. 1915-1917", compiled and
with an introduction by Ara Sarafian, Princeton and London, 2004, p. 366.

Լորդ Բրայսի և Առնոլդ Թոյնբեի կազմած փաստաթղթերի ժողովածուում հիշատակվում է խարբերդից դուրս եկած մի քարավանի մասին, որի 5.000 մարդուց Հալեպ են հասել միայն 213-ը՝ 96 % կորստով: Խարբերդ քաղաքին մոտակա մի գյուղի քարավանի 2.500 հայերից Հալեպ հասան 600-ը (24 %), խարբերդի մոտակա մեկ ուրիշ գյուղի (Հյուսանի Մանսուր) առաջին քարավանից՝ 60 %-ը, երկրորդ քարավանից՝ 46 %-ը, նույն տարածքի Բերրի գյուղից՝ 25 %-ը³⁰, խարբերդից Հալեպ ճանապարհված 3000 տարագրյալներից տեղ հասան 35 կին ու երեխա³¹: Այս դեպքում կորուստը կազմում է՝ 98.8 %: Խարբերդից դուրս եկած 2.000 հոգուց բաղկացած մեկ ուրիշ քարավանից Ուրֆա հասան միայն 200-ը մյուսները կամ մահացան ճանապարհին, կամ սպանվեցին ու առևանգվեցին³²: Այս դեպքում կորուստը կազմում է 90 %: Բարջանճ գյուղի 179 տուն (784 անձ) հայերից 515-ը նահատակվեց 1915-1920 թթ., 25-ը մահացան տանջանքներից, հիվանդություններից, 14-ը թրջացվեց ու մնաց գյուղում: Վերապրեց միայն 230 բարջանճցի³³. կորուստը կազմում է՝ 68.9 %՝ առանց իսլամացած հայերի: Դատեմի 700 հոգանոց քարավանից փրկվեցին միայն անապատներ հասած 25 կին³⁴: Այս քարավանի կորուստը կազմում է 96.5 %: 300-ից ավել անձանցից բաղկացած Ակնի երկրորդ քարավանից փրկվեց 13 հոգի³⁵. կորուստը կազմում է 95.7 %: Արաբկիրի Աղըն գյուղի 800 հայերից փրկվեց 61-ը³⁶. կորուստը կազմում է 92.4 %: Անջրդի գյուղի 500 հոգուց բաղկացած խմբից փրկվեց ընդամեն-

³⁰ Bryce J. and Toynbee A., The treatment of Armenians in the Ottoman Empire, p. 646-647.

³¹ Նույն տեղում, էջ 295:

³² «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում», փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, կազմողներ՝ Մ. Ներսիսյան, Ռ. Սահակյան, Ե., 1991, էջ 463:

³³ Շերոն Մ., Բարջանճ գիւղ, էջ 108:

³⁴ Մխիթարեան Գ., Մեր գիւղը Դատեմ, Պոսթըն, 1958, էջ 197:

³⁵ Քեչեան Ա., Ակն եւ ակնցիք, Փարիզ, 1952, էջ 760:

³⁶ Բախտիկեան Ս., Արաբկիր եւ շրջակայի գիւղերը, Պէյրուս, 1934, էջ 153:

նը 18 կին³⁷. կորուստը կազմում է 96.4 %: Չմշկածագ քաղաքի ու 20 գյուղերի 3.427 շունչ հայերից (Թեոդիկի տվյալների համաձայն գավառակի հայության թիվն ավելի մեծ էր) 1915 թ. սպանվել, քաղցից մահացել կամ կորել էին 2.328-ը³⁸, ինչը կազմում էր բնակչության 67.9 %-ը: Չարսանճագի գավառակի Հոշե գյուղի 219 հայերից 1915 թ. զոհ գնացին 150-ը³⁹. կորուստը կազմում է 68.49 %: Նույն գավառակի Լուսատարիճ գյուղի 224 հոգուց վերապրեցին 20-ը⁴⁰. կորուստը կազմում է 91 %:

Բերված մի քանի տվյալների համադրման արդյունքում պարզ է դառնում, որ ջարդերի ընթացքում սպանվել կամ մահացել է նահանգի բնակավայրերից տեղահանվածների շուրջ 80 %-ը: Ավելացնենք, որ թվարկված օրինակներում չենք հաշվառել տղամարդկանցից բաղկացած այն քաղաքացիների մասին վկայությունները, որոնք կոտորվել են գրեթե ամբողջությամբ. նման օրինակները ևս բազմաթիվ են: Նույն Լեսլի Դեկսը նշում է, որ 1915 թ. նահանգի ջարդից ազատվածների թիվը թեև սպասվածից ավել էր, սակայն չէր անցնում 8.000–10.000-ից. սա այն դեպքում, «եթե նկատի ունենանք այլ վիլայեթների 1.000 կամ 2.000 փախստականներին»⁴¹: Հիշենք, որ Դեկսը նահանգի հայ բնակչության թիվը հաշվում էր 150.000⁴², իսկ այդ նշանակում է, որ նրա տվյալների համաձայն փրկվել էր խարբերդահայերի շուրջ 6 %-ը: Սա, իհարկե, եղած տվյալներից առավել փոքրն է: Ինչպես հավաստում է ամերիկացի միսիոներուհի, դեպքերի ականատես Իզաբել Հարլին, «կարելի է հաստատ ասել, որ ինքնաբերական ժողովրդի ամենաքիչը 75 %-ը բնա-

³⁷ «Ամբողջի եւ շրջակա գիւղերու ոճրագործներու արարքները. 1915–1918», Պոսթըն, ա. ք., էջ 15:

³⁸ Պատմագրության Դ., Չմշկածագ եւ իր գիւղերը, էջ 440:

³⁹ Երեւանեան Պ., Պատմութիւն Չարսանճագի հայոց, Պէյրուս, 1956, էջ 190:

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 216:

⁴¹ Դեկս Լ., Սպանդի մահամզը, էջ 201:

⁴² Նույն տեղում, էջ 82:

ընթացել է»⁴³: Իհարկե, դժվար է պարզել նահանգի Հայության զոհերի ճշգրիտ թիվը, առավել ևս, երբ հետագա տարիներին, փրկվածների մի մասը կրկին տեղահանվեց, շատերը մահացան Հիվանդություններից, սովից:

Նույնքան ռարդ խնդիր է պարզել իսլամացած Հայերի թիվը: Իսլամացման դեպքերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ դրանք ընդհանուր առմամբ եղել են ընդհանուր քաղաքականության մի մասը, ծրագրավորվել, գործողության մեջ են դրվել ու վերահսկվել հենց կենտրոնական իշխանությունների կողմից: «Այն ճնշումը, որ կիրարկուեցաւ քրիստոնեայ ազգարնակչութեան հանդէպ, զայն մզելու համար, որ իսլամութիւնը ընդունի, բնաւ մահմետական ազգարնակչութենէն չէր գար, ոչ ալ իսլամ հոգեւորականներէն, այլ միմիայն կառաւարութենէն», — հաղորդում է Յ. Լեփսիուսը⁴⁴: Շատ դեպքերում կրոնափոխ եղածները ևս տարագրվեցին ու սպանվեցին: Խարբերում տեղահանությանն այլ ընտրանք համարվող իսլամացումն առավել տարածված էր կանանց մոտ: Ա. Թոյնբիի հավաստմամբ՝ «Հայ կնոջ մահմետականացումը 1915 թ. ավելի շատ ֆիզիկական, քան կրոնական փոփոխություն էր: Այն կարող էր հաստատվել անհապաղ ամուսնությունամբ մահմետականի հետ, և եթե կինն արդեն ամուսնացած էր կամ այրի, քանի որ այս ընթացքում միայն որոշ Հայ տղամարդիկ էին ողջ մնացել, նա պետք է իր երեխաներին (եթե երեխա ունենար) տեղավորեր «կառավարական որբանոցում»⁴⁵: Ժամանակակիցների հավաստմամբ՝ Խարբերում, սկսած բարձրաստիճան պաշտոնյայից ու վերջացրած հասարակ գյուղացիով, բոլորն էլ կարող էին ցանկացած Հայ կնոջը կամ աղջկան բռնությունամբ կնություն վերցնել և կրոնափոխ անել: Շվեդ միսիոներու-

⁴³ Harley L., What I Saw and Know to Have been True in Turkey, in The Treatment of Armenians by Turks in Harpoot, in Turkish Atrocities. Statements of American Missionaries on the Destruction of Christian Communities in Ottoman Turkey. 1915–1917, Michigan, 1998, p. 69.

⁴⁴ «Գաղտնի տեղեկագիր տոքթ. Եօհաննէս Լեփսիուսի. Հայաստանի քարոզերը», էջ 272:

⁴⁵ Bryce J. and Toynbee A., The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire. 1915–1916, p. 638–639.

Հի Ալմա Յոհաննոսը նշում է, որ տեղահանության ընթացքում «Խարբերդում գրեթե յուրաքանչյուր թուրք առևանգեց մի հայ կնոջ»⁴⁶: Որոշ վկայությունների համաձայն՝ տեղահանությունից հետո Խարբերդում ե. Մալաթիայում կային 5.000–6.000 գեղեցիկ հայ աղջիկներ, որոնք թուրք խոջաների և ժանդարմների կանայք էին⁴⁷:

Բռնի իսլամացման բազմաթիվ դեպքերի մասին վկայությունները (հատկապես Արարկիրում և Ակնում) թույլ են տալիս ենթադրել, որ Խարբերդի նահանգում իսլամացած հայերի թիվը բավական բարձր տոկոս էր կազմում: Զինադադարից հետո իսլամ ընդունած հայերի մի մասը փախավ թուրքերի մոտից, ապաստանեց օտարերկրացի միսիոներների բացած որբանոցներում, տներում: Այնուամենայնիվ, 1919 թ. վերջին և 1920 թ. սկզբին վերաբերող տվյալի համաձայն Խարբերդի նահանգում կար 20.000 թրքացած հայ⁴⁸: Նույն թիվն է հիշատակում նաև Հենրի Ռիզզը⁴⁹: Դժվար է հստակեցնել, թե նրանցից քանիսը հետագա մի քանի տարիներին ևս շարունակվող փրկագնման աշխատանքների արդյունքում կարողացան վերադառնալ հայի ինքնությանն ու քրիստոնեությանը:

Համաձայն վերապրողների վկայությունների՝ զինադադարից հետո Խարբերդ քաղաքում ապրում էր ընդամենը 9.000 հայ, որից 700-ը թուրքական որբանոցում ապաստանած որբեր էին⁵⁰: Թեոդիկի «Ամենուն Տարեցոյց»-ի համաձայն՝ 1921 թ. Խարբերդի նահանգում ապրում էին 35.000 հայեր, որոնց մի մասը գաղթել էին այլ նահանգներից⁵¹:

Եթե ընդունենք, որ Թեոդիկի մատնանշած թվի կեսից ավելին կազմում էին նահանգի հայերը (20.000–25.000), ապա կստացվի, որ ցեղասպանությունից փրկվել ու 1921 թ. դրությամբ Խարբերդի նահանգի տարածքում ապրում էր նախկին

⁴⁶ “United States Official Records on the Armenian Genocide. 1915–1917”, p. 367.

⁴⁷ «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում», էջ 510:

⁴⁸ Վաիե Հ., Խարբերդ եւ անոր ոսկեդէն դաշտը, Նիւ Եորք, 1959, էջ 1469:

⁴⁹ Winter J., America and the Armenian Genocide of 1915, Cambridge, 2003, p. 267.

⁵⁰ Ակունի Ս., Միլիոն մը հայերու ջարդի ամբողջական պատմությունը, էջ 157:

⁵¹ Թեոդիկ, «Ամենուն տարեցոյց», էջ 261:

շուրջ 200.000 հայ բնակչության 10–12 %-ը՝ չհաշված դավա-
նափոխ եղածներին: Այս ընթացքում ջարդերից փրկված խար-
րերդահայերի մի փոքր մասն ապաստան էր գտել այլ բնակա-
վայրերում, հատկապես Հալեպում:

1922 թ. վերջին ցեղասպանությունը վերապրած և խարբեր-
դում հավաքված սակավաթիվ հայերը ևս հեռացան: Այսպիսով,
խարբերդի նահանգի տարածքը, որը հայ ժողովրդի ծագման
հիմնական շրջաններից էր, ուր XIX դարի վերջերին – XX դարի
սկզբներին հայերն այստեղ զգալի տոկոս էին կազմում,
1915–1922 թթ. Հայոց ցեղասպանության հետևանքով ամբողջո-
վին հայաթափվեց:

АРПИНЕ БАБЛУМЯН
МИГА НАН РА

ПОСЛЕДСТВИЯ ГЕНОЦИДА АРМЯН В ХАРБЕРДСКОМ ВИЛАЙЕТЕ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются события в Харбердском вилайете с начала Первой мировой войны, в частности, рассматриваются механизмы истребления армянского населения. Сделана попытка на примерах нескольких поселений Харбердского вилайета вычислить приблизительное число армян - жертв геноцида на территории Харбердского вилайета. В 1915-1922 гг. до 80 % армянского населения Харбердского вилайета было истреблено, или обращено в ислам. В 1921 г. на территории Харбердского вилайета проживало около 10-12% армян (не считая тех, которые были обращены в ислам) из числа около 200.000 армян, проживавших в этом вилайете до 1915 г. В 1922 г. территорию Харбердского вилайета покинули и эти несколько тысяч армян.